

Марія Кармазіна

**РОСІЯ У ФОКУСІ
ПРЕЗИДЕНТСЬКОГО ОКУЛЯРА
(грудень 1991 — липень 1994 рр.)**

За перші 3—3,5 місяці існування незалежної Української держави її визнали понад 100 країн світу. З 51 країною Україна на той час встановила дипломатичні відносини. У процесі розширення поля міждержавних взаємин Президент України ставав одним із своєрідних рупорів, за допомогою якого озвучувалася українська позиція щодо тих чи інших питань міжнародного життя, характеризувалися українські зовнішньополітичні ініціативи, давалися оцінки стадій розвитку політичних, економічних, культурних взаємин із зарубіжними країнами. Правда, опоненти часто закидали Л.Кравчукові, що репрезентована ним позиція чи оприлюднений висновок, як і висловлена оцінка якогось факту з міждержавного життя, це, власне, — його позиція, його висновок, його оцінка, а не еліти чи українського народу. Такий стан речей можна пояснити не тільки тим, що когось просто не влаштовував Президент — колишній партійний ідеолог чи, приміром, давалася взнаки радянська звичка дошукуватися “ворога”, намагаючись пояснити причини тих чи інших політико-економічних чи соціальних негараздів у країні, але й несконсолідованістю посттоталітарної української еліти, для кожного ешелону якої жадання влади ставало основною цінністю й орієнтиром. Таким чином і моральні бар’єри у використанні способів боротьби за свою мету-владу у протистоянні з численними конкурентами ставали умовними й нівелювалися. Коли ж Президент, осмислюючи ті чи інші проблеми, намагався залучати до їхнього обговорення широке коло осіб (як, наприклад, під час проведення “круглого столу” 4 січня 1993 р., присвяченого обговоренню проекту статуту СНД), —

відразу починали лунати протилежні звинувачення: "...цей крок мав на меті розширити коло відповідальності, перекласти її на суспільно-політичні структури, а через них немовби й на народ. Планомірно здійснити, образно кажучи, конверсію своїх позицій, забезпечити поле для маневру в майбутньому"¹. Отже, ситуація в стані еліти й ставлення до Президента були такими, що потенційно кожен його вчинок майже завжди мав один-єдиний відгук — критику з лав тих чи інших політичних сил.

Перші ініціативи України на міжнародній арені були пов'язані з тим, що вона заявила про визнання всіх рішень ООН, поставила свій підпис під Заключним актом в Гельсінкі. Позитивним було й те, що вже через півроку існування держави український Президент відвідав США, наслідком чого стало укладання цілого ряду угод — про торговельні відносини між Україною і Сполученими Штатами Америки, міжурядова угода про сприяння капіталовкладенням, про здійснення програми "Корпус миру" США в Україні, меморандум про взаєморозуміння між урядом України і урядом Сполучених Штатів Америки, про гуманітарне і техніко-економічне співробітництво, співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища. (Не в останню чергу завдяки саме цим домовленостям у 1992—1993 рр. стала можливою американська фінансова допомога Україні у розмірі 137,2 млн. доларів²). Крім того, Україна та її Президент заявили про готовність до співпраці з найближчими сусідами, насамперед Польщею, Румунією, Чехією, Угорщиною, Росією та ін.

Проблеми взаємин України з колишнім імперським центром — Росією — потрапляли в поле зору Президента найчастіше. Аналіз виступів Леоніда Кравчука свідчить, що впродовж усього терміну перебування на президентській посаді північна сусідка залишалася потужним подразником президентської думки, оскільки саме у боротьбі й у протистоянні з Росією (а не якоюсь іншою колишньою радянською республікою чи європейською країною) народжувалася українська державність. При цьому за кроками, діями, висловлюваннями

Президента щодо Росії українці сліdkували чи не найбільш ревниво. Таким чином, відразу після того, як 8 грудня 1991 р. у Біловезькій пуші Л.Кравчук підписав документ про створення СНД, багато хто в середовищі української еліти (зокрема, національно-демократичної орієнтації) з гіркотою заговорив про те, що “незалежна Україна проіснувала тиждень”³, а причиною цього, зрозуміло, стала діяльність саме Президента, його особиста угодівська позиція з Росією. (На що Л.Кравчук якось зауважив, що “у нас [у Мінську, під час підписання угод щодо створення СНД. — М.К.] усі документи проходили через експертну групу, яка сиділа разом зі мною. Це Дурденець, Морозов, Бутейко, Зленко. І групу депутатів. Усе, що я підписував, вони неодмінно читали. У нас був такий порядок. Вони сиділи гуртом у мене за спиною, я сидів за столом. Приносили мені документ, я віддавав їм і казав: “Читайте і робіть експертизу!”. Вони читали, вносили правки й казали мені: “Ми вважаємо, що можна підписати”. Тільки тоді я підписував”⁴). Проте згодом позиція Президента стосовно СНД іншим його критикам давала змогу говорити прямо протилежне: “Президент України не сприймає СНД”⁵.

Якщо звернутися безпосередньо до висловлювань самого Л.Кравчука щодо перспектив СНД, то можна твердити, що він неодноразово наголошував, зокрема, на тому, що Співдружність довго не проіснує, якщо одна з держав намагатиметься зайняти в ній керівну роль, стати старшим братом для інших пострадянських республік⁶. Суть принципів, на яких мала б функціонувати СНД, полягала, за переконанням Президента, в тому, що Співдружність не є державою з відповідними структурами центральної влади; країни, що входять до неї, — незалежні й суверенні. Крім того, на думку українського Президента, СНД не може бути суб’єктом міжнародного права⁷.

Президент був налаштований на те, щоб розбудовувати з Росією рівноправні й всебічні зв’язки в усіх сферах життя. Ця вимога, з погляду Л.Кравчука, мала б стати чільною в україно-російських взаєминах хоча б з урахуванням “нашої історії,

наших зв'язків" і, звісно, того факту, що в Україні мешкало на той час близько 12 млн. росіян, а в Росії — понад 5 млн. українців⁸. Але, що прикметно, якщо Л.Кравчук, декларуючи позицію України, неодноразово наголошував на тому, що "ні росіяни, ні українці ніколи не піднімуть зброю один проти одного"⁹, то ця думка йшла врозріз із переконаннями й налаштованістю націонал-демократів. Зокрема, члени Української республіканської партії, вважаючи, як і Д.Павличко (на той час голова Комісії у закордонних справах українського парламенту), що головна небезпека українській державній незалежності може прийти тільки з Росії"¹⁰, заявляли, що "якщо українська державність і територія буде поставлена під загрозу, Українська республіканська партія використовує своє конституційне право закликати громадян України до захисту територіальної цілісності і національної безпеки своєї держави усіма доступними методами, включаючи збройний"¹¹.

У цілому ряді випадків президентські висловлювання свідчили про те, що існують питання, шляхи розв'язання яких Л.Кравчуком (як політиком з явно недостатнім досвідом керівництва державою і прогностичними можливостями) уявлялися туманно, а відтак з'являлися заяви, котрі суперечили здоровому глузду. Так, на початку січня 1992 р., приміром, відповідаючи на питання читачів "Вечірнього Києва", Президент запевнив їх, що в Україні можливим є подвійне з Росією громадянство. В іншій ситуації Л.Кравчук доводив можливість функціонування єдиного україно-російського інформаційного простору. Але при цьому вказував, що Україна як європейська держава має інтегруватися в європейські структури¹².

Обстоював Л.Кравчук позаблоковий та без'ядерний статус України. Стосовно українського ядерного потенціалу слід зазначити, що володіння ним забезпечувало Україні можливість бути третьою ядерною державою у світі: після самознищення СРСР вона успадкувала 130 міжконтинентальних балістичних ракет СС-19 і 46 — СС-24, оснащених 1652 ядерними боєголовками. Крім цього, — близько 3000 одиниць тактичної

ядерної зброї, 22 стратегічних бомбардувальники ТУ-95 і 20 — ТУ-160, оснащених 460 авіаційними ядерними боезарядами. Ось проти таких “ядерних масштабів” України й виступив її перший Президент. Що ж маємо у результаті? Як показали роки незалежності, з кожним роком без’ядерний статус держави все більшою й більшою частиною українців сприймається як нон-сенс. Особливо багато говориться про те, що найперше Україні слід було зберегти тактичну ядерну зрою. Отже, на адресу першого Президента сьогодні, як і вчора, дедалі частіше лунають звинувачення в недалекоглядності й некомпетентності. Правда, інколи згадують і про, приміром, “вплив І.Драча та Д.Павличка на рішення про без’ядерний статус України”, стверджують, що “значною мірою завдяки саме їм держава та її керівники поставлені у надзвичайно складну ситуацію, оскільки аналіз усіх оцінок дозволяє стверджувати: одностороннє роззброєння робить не тільки нашу країну беззахисною, але й світ більш небезпечним”¹³.

Чи не є закиди на адресу рухівців свого роду перебільшенням?

Звісно, ні: їхня позиція зумовлювалася реалізацією в життя настанов політичної сили, яку вони представляли. Так, як свідчив Л.Танюк, ще 1990 р. Рух висунув ідею без’ядерної України. “Ця ідея випередила процес суверенізації. Суверенна Україна не передає ядерної зброї до Росії, але й не хоче володіти правом ядерної кнопки. Вона сприймає нуклеарну зброю не як подарунок, а як велику біду, що впала на неї, — твердив Л.Танюк. — Відразу ж після того, як світ визнає Україну незалежною державою, ядерна зброя на її території буде поетапно зліквідована — під наглядом незалежних експертів”¹⁴. Рухівська ідея була сприйнята багатьма представниками української еліти. Відтак 13 липня 1990 р., коли в останній день обговорення у Верховній Раді проекту Декларації про державний суверенітет України І.Драч, як свідчили колеги по парламенту, “несподівано запропонував” внести до документа положення про нейтралітет, позаблоковість і без’ядерність України, то це й було

зроблено: у IX розділі Декларації з'явився абзац: “Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї”.

Прикметно, що, як зазначав один із депутатів, пропозицію І. Драча було проголосовано “з голосу без будь-якого обговорення”, а чи дізнається громадськість, хто реально “стояв за цією пропозицією відомого поета”¹⁵ – майбутнє, можемо сподіватися, висвітить.

Слід звернути увагу на те, що попри прийняття рішення про без'ядерний статус, Верховна Рада України 12-го скликання все ж не проголосувала за приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (це, як відомо, зробить Верховна Рада України 13-го скликання). Стосовно ж Президента, то він сприйняв рухівську ідею, проголосовану, так сказати б, мимохідь Верховною Радою, й почав всіляко пропагувати й втілювати її в життя.

Інше питання, зачеплене Президентом, стосувалося можливості участі українських військових в операціях поза межами Батьківщини. Л. Кравчук, не виявивши здатності до прорахунку варіантів можливих суттєвих змін у розподіленні (зміні балансу) сил на планеті, категорично висловлювався про те, що “ніколи наші війська не виконуватимуть ніяких функцій за межами України”. Міцно засівши в свідомості частини співгромадян, ці настанови в нових реаліях сьогодення слугують за дестабілізуючий чинник і є свідченням того, як політична короткозорість керівника держави здатна через багато років привносити дисонанс у суспільно-політичні відносини.

Щодо Росії, то з самої першої миті української незалежності сусідня держава своїм способом докладала зусиль, щоб напруга у стосунках з Україною не спадала. Через тиждень після офіційного зникнення з політичної карти світу СРСР Росія поспішила чи не вперше засвідчити своє недружнє ставлення щодо колишньої “братньої республіки”. Це проявилось не

тільки у тому, що російський парламент відмовився привітати український народ із незалежненням, але й найперше в тому, що російські депутати запропонували визнати незалежність України лише в рамках “її входження в склад Російської імперії в середині XVII ст.”. Крім того, з вуст ряду парламентарів уже на початку грудня 1991 р. зазвучали територіальні претензії до України¹⁶ (попри підписання ще у листопаді 1990 р. у Києві договору між Росією й Україною, де вказувалося, що у кожній з них немає до іншої жодних територіальних претензій). Сталося так, що Верховний Совет Російської Федерації навіть проголосував за перегляд акту 1954 р. про Крим.

Коментуючи російські антиукраїнські настрої, Президент змушений був неодноразово констатувати, що на Україну від самого моменту проголошення незалежності “чиниться прямий тиск”, аби вона відмовилася від того, щоб бути незалежною державою¹⁷. Акцентуючи “імперську нездатність сприйняти Україну як незалежну державу”, Л.Кравчук говорив про те, що серед керівництва Росії є ті, хто грубо втручається в українські справи, вдається до образ, викривлено тлумачать політику Української держави¹⁸.

Слід зазначити, що перші роки української незалежності яскраво висвітили шовіністичний дух, яким були просякнуті представники різних верств російського суспільства. У стані українофобів постійне місце зайняв всесвітньовідомий письменник А.Солженіцин. Серед них опинилися представники вищого військового командування, такі, зокрема, як адмірал І.Касатонов, маршал Шапошников. Свою великодержавницьку позицію неодноразово декларували віце-президент А.Руцькой, міністр М.Полторанін, депутат С.Бабурін, нескінченний ряд інших відомих та впливових людей Росії. С.Бабурін, зокрема, ще у травні 1992 р. заявив: “Або Україна знову возз’єднається з Росією, або – війна”.

Війна – не війна, але вже в перші місяці постання Української держави виникли питання, котрі набули довгострокового статусу “нерозв’язних проблем” російсько-українських взаємин. Вони вимагали від українського Президента конкретних

дій та вчинків. Серед них, насамперед, питання, пов'язані зі створенням національних збройних сил і розподілом та базуванням Чорноморського флоту. Щодо Збройних Сил України, то позиція Л.Кравчука щодо цього питання зводилася до наступного: з одного боку, Україна була зацікавлена у конверсії військових підприємств (їх залишилося у державі близько тисячі чотирьохсот), у скороченні кількості армійських частин (на території України базувалася четверта частина колишньої Радянської Армії, а, як вважав Президент, Україна повинна мати збройні сили чисельністю близько 220–230 тис. чол.), зрештою, — у виведенні із своєї території тактичної й стратегічної (176 боеголовок) ядерної зброї. Але водночас як незалежна держава, що прагла до забезпечення власного суверенітету, Україна повинна була мати власну армію і флот. Процес формування власних збройних сил мав завершитись, як вважав Президент, до 1994–1995 рр.

Проти цього активно виступали російські імперські сили, ратуючи за утворення спільного командування над усіма військовими на пострадянських теренах. А фактично — за підпорядкування колишньої радянської армії командуванню Росії. У тій ситуації Президент України категорично виступив проти директиви Міноборони Росії про прийняття у військових частинах, розташованих в Україні, присяги, затвердженої Президентом Росії. Іншим питанням, що уже в перші місяці 1992 р. призвело до напруження в україно-російських взаєминах, було пов'язане із вивезенням з України в Росію та знищенням там тактичних ядерних ракет. Процес українською стороною був призупинений, у зв'язку з чим Президент Л.Кравчук зауважував: “Довелося дати розпорядження: допоки не будуть гарантовані безпечне вивезення й знищення тактичних ядерних ракет під належним контролем, виведення їх з України призупинити”¹⁹. Правда, невдовзі були підписані документи про взаємний контроль над знищенням тактичної ядерної зброї й процес її вивезення з української території було відновлено.

Не вирізнялося демократизмом і бачення росіянами перспектив Чорноморського флоту. На початку січня 1992 р.

Президент Росії Б.Єльцин заявив, що Чорноморський флот був і залишається російським. У квітні російські газети опублікували заяву Б.Єльцина про можливість узяти Чорноморський флот під юрисдикцію Росії. Подібні заяви український Президент називав прикладом імперського мислення²⁰. І зазначав, що Україні не потрібні “всі 300 кораблів”, але власний флот їй все-таки вкрай необхідний.

Правда, як свідчив один із народних депутатів, спостерігаючи “безвідповідальність, бездіяльність і небажання вирішувати проблему Чорноморського флоту Президентом Л.Кравчуком”, він і ще двоє народних депутатів Верховної Ради України 12-го скликання змушені були вдатися до “неординарного вчинку”: 4 квітня 1992 р. влаштувати в приймальні Президента сидячий страйк з вимогою вжити негайних заходів для підпорядкування Чорноморського флоту Україні²¹.

Що ж до російського прагнення так чи інакше привласнити флот (наприкінці 1992 р. Росія, наприклад, нишком реалізувала оперативні запаси Чорноморського флоту на колишніх базах ВМФ у Болгарії, у зв’язку з чим МЗС України направив ноту протесту МЗС сусідньої держави), то така перспектива, з погляду Л.Кравчука, могла бути своєрідним підкріпленням “прагнень деяких діячів у Криму до відокремлення півострова від України”²².

Відтак, у квітні 1992 р., Президент України звернувся до народних депутатів усіх рівнів, політичних сил, населення Республіки Крим. Констатувавши, що “на догоду особистим корисливим цілям та інтересам певні безвідповідальні сили, серед яких опинилися і окремі сепаратистські настроєні парламентарі, за солідної фінансової підтримки деяких комерційних та інших структур, намагаються будь-що дестабілізувати обстановку, вбити клин розбрату між людьми Криму, Республікою Крим і Україною”, Л.Кравчук відзначив, що для досягнення своєї мети використовується проблема Чорноморського флоту, ведуться спекуляції на проблемах економіки, мови, культури, відновлення прав депортованих народів, лунають відкриті

заклики до повного і негайного розриву з Україною. Крім того, — спотворюється політика центральної влади щодо Криму. Отже, наголошував Л.Кравчук, недруги України вважають за краще не помічати, що Крим задовольняє 85% своїх потреб у прісній воді за рахунок дніпровської води (що за світовими цінами становить більш як 2 млрд. доларів США на рік); що близько 75% промислової продукції надходить до Криму з інших областей України, а що стосується електроенергії — то цей показник сягав 85%. У свою чергу Крим давав республіці значну частку овочів, фруктів, рибної продукції, побутової техніки, інших товарів народного споживання, займав вагоме місце як здоровниця республіки. Висновок же Президента зводився до того, що економіка Криму “надзвичайно інтегрована” в народне господарство України. Переорієнтація ж економічних зв’язків Криму на іншу країну, як і спроба порушення національної єдності й територіальної цілісності України, суперечать не тільки Конституції України, але й Декларації міжнародного права (1970 р.), прийнятої ООН²³. Таким чином, Республіка Крим (відновлена, пригадаємо, у результаті прийняття 12 березня 1991 р. Верховною Радою України відповідного закону) мала залишатися й розвиватися у складі України.

Показово, що позиція Л.Кравчука багато в чому була суголосною позиції і висновкам Голови Верховної Ради Криму М.Багрова, який, зауважуючи свого часу, що “...обираючи шляхи трансформації господарського комплексу в нових умовах, треба було, керуючись не емоціями, а об’єктивним становищем в економічній і соціальній сферах, дати відповідь на питання — з ким бути?” (зокрема, — з Росією чи Україною), вказував: “Проведений аналіз показав, що для Криму вигідніше бути з Україною”²⁴.

Заради об’єктивності тут слід повернутися в останні роки існування СРСР і пригадати позицію Л.Кравчука щодо Криму як Голови Верховної Ради Української РСР. Так, виступаючи 12 лютого 1991 р. на засіданні, він зазначав, що голосуватиме за те, “щоб надати Криму права автономії”, і висловив переконання,

що “Кримська Автономна Республіка і люди, які будуть обрані до влади, керуватимуться високими гуманістичними цілями, цілями суверенності і демократії нашої суверенної України” і закликав депутатів “проголосувати за надання Кримській області вистражданого історичного права... стати Кримською Автономною Республікою”. Як зазначав згодом з цього приводу депутат Верховної Ради дванадцятого скликання В.Шлемко, Л.Кравчук забув сказати у своєму виступі, що “вистраждане” це право “було не в Криму, а в далекій Москві”²⁵. Про це свідчив план організації виконання Постанов ЦК КПРС України від 28.08.1990 р. “Про заходи по реалізації Резолюції XXVIII з’їзду КПРС “Демократична політика — шлях до добровільного союзу, миру і злагоди між народами”, в пункті 4 якого зазначалося: “Запропонувати комуністам — керівникам Верховної Ради УРСР внести на розгляд сесії Верховної Ради республіки питання про державний статус Криму; Кримському обкому партії виступити з ініціативою про прийняття Декларації про статус Криму. Активно формувати громадську думку щодо зміни адміністративно-політичного статусу Криму...”²⁶. Відтак в листівках, що поширювалися в Криму напередодні референдуму 20 січня 1991 р., на запитання “Що дає автономія Криму?” — давалась така відповідь: “Це гарантія майбутнього Криму в складі Союзу РСР. Це пріоритет кримських законів над будь-якими іншими, окрім тих, що входять до компетенції Союзу РСР”²⁷.

На початку 1991 р. майбутній перший український Президент був ще, так би мовити, “стовідсотковим членом КПРС” — про наслідки автономізації Криму для незалежної України, що постане за якихось 9-10 місяців, абсолютно не задумувався ні найменшою мірою. Стратегічним мисленням українця-державника Л.Кравчук ані тоді, ані, як з’ясувалося, пізніше, — не вирізнявся. “Чи міг думати тоді Леонід Макарович, — звертав увагу В.Шлемко, — до якого абсурду буде доведено згодом ситуацію в новоствореній автономії, президент якої не раз зухвало кепкуватиме з першого всенародно обраного Президента України. Але кепкували не лише з Президента України, а

відверто і нахабно знущались і принижували Українську державу, брутально порушували її Конституцію і закони”²⁸. “Однією з трагічних помилок... Верховної Ради, особливо її керівництва” назвав встановлення територіальної автономії Криму голова депутатської фракції НРУ у Верховній Раді України 13-го скликання В.Чорновіл²⁹ у своєму виступі 17 березня 1995 р.

Крим і Чорноморський флот стали на кілька років тією проблемою україно-російських взаємин, яка мало не щодня примушувала українського Президента “тримати бій” з Росією. І не тільки з російським керівництвом: імперське мислення виходило на поверхню свідомості російських мас і вони тим чи іншим способом надавали підтримку своїм політичним лідерам. Так, у лютому 1992 р. у Москві відбувся конгрес громадських і патріотичних сил Росії, який надіслав вітання командувачу Чорноморського флоту, в якому підтримав його дії, спрямовані проти створення українського флоту на Чорному морі.

5 травня 1992 р. на хвилі посилення російсько-українського протистояння й посилення сепаратистських настроїв у Криму Верховна Рада Криму проголосила Республіку незалежною державою та у зв’язку з цим ухвалила постанову “Про проведення загальнокримського референдуму”. У відповідь на це Верховна Рада України постановила визнати “Акт про проголошення державної самостійності Республіки Крим” та згадану постанову “Про проведення загальнокримського референдуму” такими, що суперечать Конституції України, зобов’язала Верховну Раду Республіки Крим відмінити їх. Таку поведінку українського парламенту дехто з кримського керівництва розцінив як “перший рішучий крок Києва”, спрямований на те, щоб “зупинити дії людей, які штовхають Крим у безодню невідомості й конфліктів”³⁰.

Російські шовіністи, натхнені діями Верховного Совета РФ (який, зокрема, у грудні 1992 р. прийняв до розгляду питання про статус міста Севастополя), часто навідувалися на півострів, докладаючи зусиль для розбурхання в Криму антиукраїнських настроїв та сприяючи створенню на українській території

своєрідних “п’ятих колон”, котрі б із середини, так би мовити, підривали стабільність українського суспільства. Таким чином у травні 1993 р. Республіканська партія Криму вже закликала керівництво Росії “виправити помилки, які були допущені по відношенню до Севастополя і Чорноморського флоту”³¹. А на кораблях ЧФ у ті дні почалося підняття Андріївських прапорів. 30 травня Президент України у зв’язку з цими подіями приймав посла Росії Л. Смолякова.

Процес не зупинився: 9 липня 1993 р. Верховний Совет РФ ухвалив постанову “Про статус міста Севастополя”, оголосивши місто російським і вказавши, що воно є базою єдиного Чорноморського флоту. Українські парламентарі кваліфікували цю постанову як агресивний політичний акт Росії проти України. Крім того, Верховна Рада України констатувала, що дії Росії суперечать нормам міжнародного права, зобов’язанням, які та взяла на себе як член ООН, ОБСЄ та інших міжнародних організацій, зрештою — двосторонньому договору між РФ та Україною, і спрямована на порушення територіальної цілісності та суверенітету України³².

Що стосується Президента України, то в один із тих напружених днів він провів з російським Президентом телефонну розмову, в ході якої з урахуванням нових обставин було досягнуто домовленості про зустріч двох президентів та переговори стосовно найбільш гострих питань україно-російських взаємин.

Слід вказати, що на бік України в той складний час стала Рада Безпеки ООН, однозначно висловившись з питання щодо належності м. Севастополя.

А тим часом у Криму почала діяти “Российская община Крыма”. У Севастополі розгортав роботу так званий Фронт національного порятунку. 22 липня 1993 р. він обрав Російську народну раду Севастополя на чолі з депутатом Верховної Ради Криму А.Кругловим. Метою організації було проголошено стеження за виконанням у містах Криму російських законів та виведення із Севастополя українських військових підрозділів³³.

24 липня російські націоналісти організували в місті мітинг, в якому найактивнішу участь взяли депутати з Росії — Пудовкін, Наєнко, Югін. А депутат Верховного Совету Росії С.Бабурін, перебуваючи за кілька днів до тих подій у Києві й працюючи у складі міжпарламентської комісії України й Росії, заявляв, що він готовий визнати територіальну цілісність України тільки у складі Радянського Союзу³⁴.

12 серпня на мітингу на майдані Нахімова в Севастополі лідер Фронту національного порятунку повідомив, що ведеться підготовка до внесення поправки до Конституції Росії щодо статусу м. Севастополя.

Втім, не тільки Крим ставав своєрідним полем для діяльності російських націоналістів — в інших містах і регіонах України з початку 90-х створювалися ті чи інші російські націоналістичні організації, які намагалися координувати свої дії. Наприклад, в лютому 1992 р. відбулася нарада з питань взаємодії російських і слов'янських центрів країн СНД, у т. ч. України та Росії. У Києві почало діяти товариство під назвою “Русское собрание”. У деяких інших містах України (зокрема, у Харкові) з'явилися відділення “Союзу за національне відродження слов'ян”. У 1992 р. був створений Громадянський конгресс України (з 1998 р. — Слов'янська партія). У 1992–1993 рр. на базі київського “Слов'янського союзу”, харківського “Союзу за національне відродження слов'ян”, низки російських регіональних національно-культурних товариств виникла Партія слов'янської єдності України, яка, як і згаданий Громадянський конгресс України, стала однією з іпостасей російського націоналізму в нашій державі — у слов'янофільській одежині.

Поряд з ними з 1991 р. розгортала свою діяльність в інтересах Росії й російського народу Конституційно-демократична партія, ставши втіленням ліберальної версії російського націоналізму³⁵. Російський націоналізм оприсутнився на території України й у комуністичній одежині. Дана його версія найповніше відбилася у платформі Комуністичної партії України, створеної 1993 р.³⁶ З урахуванням зазначених обставин не можна

погодитися із твердженням про те, що “прикметою 1993 року стала чергова “вагітність” націонал-демократів політичною війною, що засвідчило утворення 21 лютого Антикомуністичного антиімперського фронту за участю понад 40 партій та громадсько-політичних об’єднань...”³⁷. Думається, в цій ситуації перекладати “ідею війни” на плечі націонал-демократів можна тільки у тому разі, якщо ми приймаємо, захищаємо й відстоюємо, врешті-решт, сторону потужного російського націоналістичного натиску в Україні початку 90-х років. Якщо ж ми не віддаватимемо пріоритету відстоюванню інтересів сусідньої держави й сусіднього народу, то й на об’єднання українських націонал-демократів на своїй землі будемо дивитися з полярних позицій — не війни, а миру для свого, українського, народу.

Коментуючи антиукраїнські настрої й зусилля росіян-співвітчизників, як і недружні кроки Росії, Президент Л.Кравчук на одній із зустрічей з Головою Верховного Совета Російської Федерації Р.Хазбулатовим наголошував, що Українська держава останнім часом відчуває тиск з боку Росії в життєво важливих сферах і, зокрема, стосовно Криму та Севастополя. Л.Кравчук, з-поміж іншого, наголошував, що Україна готова до тісного співробітництва з Росією в економічній галузі, але “не можна ставити питання про політичну інтеграцію, утворення конфедерації”, адже це не узгоджується із зробленим народом України вибором — незалежною державою³⁸.

Треба віддати належне Кравчуковій прозорливості: висловлюючи незадоволення багатьма аспектами політики, яку проводив уряд Росії, її Верховний Совет, критикуючи “підступну роботу”, яку вели проти України засоби масової інформації “колишнього Центру”, він усвідомлював і застерігав співвітчизників: “...Я хочу, щоб ви пам’ятали: за Росією Єльцина може прийти Росія Жириновського. А це сьогодні дуже небезпечно для нас”³⁹. Небезпеку Президент вбачав у тому, що “може розпочатися щось страшне: ланцюгова реакція боротьби з усіма виявами демократії”⁴⁰. Сьогодні, “Росія Жириновського” з путінським “обличчям”, що входить у силу, — неспростовна реальність...

Звертає увагу на себе факт, що попри наголошення Л.Кравчуком того, що “у своїй політиці я не орієнтуюся на політику Єльцина”⁴¹, усі роки свого президентства він намагався підтримувати контакти з російським Президентом. У 1992 р. Президенти України й Росії контактували у різний спосіб. У березні вони зустрічалися, приміром, на засіданні ради глав держав-членів СНД (березень). Стосунки активізувалися влітку. У червні — мали телефонну розмову; Л.Кравчук надсилав вітання Президенту РФ у зв’язку зі святкуванням Дня проголошення 12 червня 1990 р. Декларації про державний суверенітет РСФСР. У тому ж місяці український і російський Президенти зустрічалися у Дагомисі й вели переговори щодо різних питань україно-російських відносин. У наступному місяці вони виступили із спільним зверненням до глав урядів і держав-учасників Наради з питань безпеки й співробітництва в Європі, висловивши свої побоювання у зв’язку з розширенням конфліктів у різних частинах Європи. У серпні, зустрівшись у Ялті, Л.Кравчук й Б.Єльцин підписали Угоду про принципи формування флотів України й Росії на Чорному морі на перехідний період до 1995 р., а згодом (у вересні) — документ про тимчасову символіку Чорноморського флоту.

У наступному — 1993 — році кількість контактів між Президентами Росії й України збільшилася. Рік розпочався із російсько-українських переговорів на вищому рівні в Москві. Їх Президент України оцінив позитивно, зауваживши, що підписані в Москві документи базуються на реаліях життя і відкривають шлях до розвитку взаємовигідного співробітництва на добросусідській, взаємовигідній основі⁴². Характерно, що за кілька днів лідери країн СНД (у т. ч. й Президенти України й Росії) зустрілися у столиці Республіки Білорусь, розглянувши такі питання, як створення міждержавного банку, урегулювання ринку цінних паперів, обговорення проекту Статуту СНД. Україна (як і Молдова та Туркменистан) не побажали підписати Статут.

У 1993 — першій половині 1994 рр. Президенти Росії й

України контактували під час зустрічі глав держав СНД в Москві, Ашгабаті. Червнева 1993 р. зустріч Л.Кравчука й Б.Єльцина у Підмосков'ї завершилася підписанням комюніке і угоди про Чорноморський флот. Показово, що на цей момент Україна фактично надалі несла основне навантаження з утримання ЧФ. Так, за даними прес-служби Міністерства оборони, у 1992 р. витрати на ЧФ України становили 85,1% від загальної суми витрат, за перше півріччя 1993 р. — 73,5%.

Попри досягнення під час робочої зустрічі Л.Кравчука й Б.Єльцина в Масандрі у вересні 1993 р. домовленостей щодо викупу Росією частини українського флоту (у чому націонал-демократи добачили “закономірний результат” діяльності Прем'єра Л.Кучми, а Президента Л.Кравчука відповідно звинуватили у “державній зраді”) у квітні 1994 р. на черговій зустрічі президентів виявилися серйозні розбіжності з приводу його розподілу. Як показали наступні місяці, зійшовши невдовзі з президентського Олімпу, Л.Кравчук так і залишив після себе цю проблему нерозв'язаною. Як і не вирішив Л.Кравчук проблему стабілізації ситуації в Криму. Тож у наступні роки реальністю стане постання в Криму президентської влади й, відповідно, відбудуться вибори кримського президента — акти, оцінені Головою Ради Міністрів Криму В.Курашиком, як “ще одна помилка з благословення Києва”⁴³.

Іншою проблемою, котру не вдалося розв'язати Президенту, стало забезпечення України енергоносіями, незважаючи на те, що він постійно не випускав її зі свого поля зору. Його позиція щодо цього питання була досить недвозначною. Ніби зазираючи в перші дні січня 2006 р., він застерігав, що якщо Україна й надалі буде проводити політику орієнтації “лише на Росію”, то будь-якої миті будь-який Президент “може перекрити труби” й тоді держава залишиться без газу та нафти. Відтак, за переконанням першого Президента, потрібно було шукати нові джерела енергоносіїв, зокрема, — в Ірані, інших країнах⁴⁴. Отже, реальних вагомих кроків щодо диверсифікації джерел енергоносіїв за президентства Л.Кравчука зроблено не було. До

того ж, коли Прем'єр-міністром України став Леонід Кучма, то відразу намітилася певна несумісність позицій Президента і Прем'єра: “енергетичні орієнтації” Л.Кучми далі Москви, здається, й не сягали. Ніби не помічаючи об'єктивних процесів, що супроводжували загибель тоталітарної держави, Л.Кучма у січні 1993 р. нарікав на розрив економічних зв'язків з Росією й іронічно висловлювався стосовно мрій частини українців “про інтеграцію в багату Європу”⁴⁵. Саме цим Л.Кучма намагався пояснити факт підвищення цін на нафтопродукти за рік у 300 разів. У січневому інтерв'ю “Укрінформу” Л.Кучма наголошував, що для української економіки єдиний орієнтир і щодо нафти, і щодо газу – Росія⁴⁶. Правда, в наступному місяці Прем'єр вже визнавав, що Росія тримає курс на світові ціни, а крім того, частина її вищих посадових осіб і впливових політиків ніяк не може відмовитися від політики “нафтової плеті” стосовно України. Ілюстрацією для даного висновку слугував той факт, що за січень 1993 р. із Росії за держпоставками, які мали виконуватися у відповідності до міжнародних угод і підписаних протоколів, не надійшло “жодного грама” бензину⁴⁷. Крім того, у лютому уряд України одержав телеграму від уряду РФ щодо ціни на газ: за одну тисячу кубометрів російського газу українській стороні пропонувалося платити по 85 доларів США. За кілька днів Росія висловила намір зупинити постачання газу в Україну, якщо остання не платитиме за газ за світовими цінами⁴⁸. Показово, що на початку 1993 р., за даними соціологічного опитування, проведеного Національним інститутом стратегічних досліджень, в Україні 16,7% опитаних пов'язують кризу в країні з “цілеспрямованим підривом Росією економіки України”⁴⁹.

У середині червня в ході зустрічі Л.Кравчука й Б.Єльцина було досягнуто домовленостей про приїзд до України Прем'єра Росії В.Чорномірдіна й підписання ряду угод економічного характеру – про торгівлю, транспорт і, зокрема, – постачання енергоносіїв та ціни на них⁵⁰. Попри це 30 липня Росія перестала поставляти нафту українській стороні, відшу-

куючи нові й нові причини для цього.

Проблема енергоносіїв була серед чільних під час серпневої зустрічі Президентів у Ялті. Результату вдалося досягти тільки після підписання Україною міждержавного договору про вільну торгівлю: Росія пообіцяла підвищити квоти на продаж нафти з 20 до 22,6 млн. тонн, а ціни на газ підвищувати до світового рівня не відразу, а поступово⁵¹.

Однак “нафтоголод-93” цим для України не завершився. У наступні місяці на міжурядовому рівні знову активно обговорювалося питання постачання з Росії в Україну енергоносіїв і плати за них. Б.Єльцин заговорив про наміри Росії будувати газопровід в Європу в обхід України (через Білорусь і Польщу).

Неухильне погіршення українсько-російських відносин підштовхнуло ряд українських громадських діячів, серед яких були Олесь Гончар та Іван Дзюба, проголосити у квітні 1994 р. “Звернення до російського й українського народу”, у якому висловили відверту стурбованість станом українсько-російських взаємин. Однак очікуваного відгуку від російської громади не дочекалися. Так звана “багатовікова дружба двох сестер” — України й Росії — щезла, як показав початок 90-х років, без сліду. Потворний уламок імперії — Росія — могла “любити” Україну, тільки повністю володіючи нею, чого й намагалася досягнути всіма можливими й не можливими способами й засобами.

Неуспіх у розвитку україно-російських відносин у період президентства Л.Кравчука пояснюється не тільки тим, що, як влучно висловився колишній віце-прем’єр України Юлій Іоффе, на чолі держави стала людина, “не знаюча конкретної справи”, але й, щонайменше, й тим, що зовнішньополітичні орієнтації прем’єра Л.Кучми, тісно пов’язані насамперед з Росією, стали своєрідною завадою на шляху вироблення адекватної зовнішньополітичної лінії поведінки молодій українській державі. Зрештою, треба брати до уваги й прорахунки та недалекоглядність націонал-демократів, в лавах яких тривалий час залишалися (й залишаються) прихильники ідеї про те, що

“поки не буде визволено “руський” народ з імперського статусу, аморально мати з нинішньою Росією міждержавні стосунки”⁵². Заперечення необхідності налагодження повноцінних міждержавних відносин стало сприятливим ґрунтом для визрівання й розвитку в наступні десять років (в період президентства Л.Куч-

¹ Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. — К.: Абрис, 1993. — С.310.

² Див.: Кому і як допомагають США // Урядовий кур’єр. — 1993. — 20 липня.

³ Зленко А. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. — С. 52.

⁴ Леонід Кравчук: “Є така держава Україна”. — С. 211.

⁵ Литвин В. Політична арена України... — С. 311.

⁶ Леонід Кравчук: “Є така держава Україна”. — С. 37.

⁷ Там само. — С. 74.

⁸ Там само. — С. 53.

⁹ Там само. — С. 36.

¹⁰ Павличко Д. Повернення до Європи. Про зовнішню політику України // Голос України. — 1992. — 12 вересня.

¹¹ Усіма доступними методами, включаючи збройний // Голос України. — 1993. — 8 вересня.

¹² Леонід Кравчук: “Є така держава Україна”. — С. 44.

¹³ Литвин В. Політична арена України... — С. 353.

¹⁴ Л. Танюк. Україна і Європа // Верховна Рада України дванадцятого скликання. — С. 657.

¹⁵ Шлемко В. Становлення системи національної безпеки України // Там само. — С. 686.

¹⁶ Україна і Росія: хроніка взаємин. 1991—2003 рр. — Одеса: “Астропринт”, 2004. — С. 24.

¹⁷ Леонід Кравчук: “Є така держава Україна”. — С. 53, 39.

¹⁸ Там само. — С. 53.

¹⁹ Там само. — С. 83.

²⁰ Україна і Росія: хроніка взаємин. — С. 29.

²¹ Хмара С. Загроза суверенітету і національній безпеці України (Хто і як руйнує Україну) // Верховна Рада України дванадцятого скликання. — С. 673.

²² Леонід Кравчук: “Є така держава Україна”. — С. 66.

²³ Там само. — С.79—81.

²⁴ Багров М. Проблема Криму // Верховна Рада України дванадцятого скликання. — С. 494.

²⁵ Шлемко В. Кримський синдром українських законодавців // Там же. — С. 503.

²⁶ Там само.

²⁷ Цит. за: Шлемко В. Кримський синдром... — С. 503.

²⁸ Шлемко В. Кримський синдром... С. 503–504.

²⁹ Третя сесія Верховної Ради України. Бюлетень №23, ч. 1. — К.: Видання Верховної Ради України. — 1995. — С. 53.

³⁰ Курашик В. Крым и его проблемы // Там же. — С. 500.

³¹ Україна і Росія: хроніка взаємин. — С. 91.

³² Урядовий кур'єр. — 17 липня 1993 р. — №107.

³³ Україна молода. — 23 липня 1993 р. — №49.

³⁴ Там само. — 30 липня 1993 р. — №50.

³⁵ Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991–1998 рр.). — К., 1999. — С. 21.

³⁶ Там само. — С. 20.

³⁷ Литвин В. Політична арена України... — С. 362.

³⁸ Голос України. — 23 березня 1993 р. — №53.

³⁹ Леонід Кравчук: “Є така держава Україна”. — С. 207.

⁴⁰ Там само. — С. 119.

⁴¹ Там само. — С. 102.

⁴² Урядовий кур'єр. — 19 січня 1993 р. — №118.

⁴³ Курашик В. Крым и его проблемы // Верховна Рада України двадцятого скликання. 1990–1994 роки. — С. 501.

⁴⁴ Леонід Кравчук: “Є така держава Україна”. — С. 44.

⁴⁵ Голос України. — 22 січня 1993 р. — №12.

⁴⁶ Україна і Росія: хроніка взаємин. — С. 67.

⁴⁷ Голос України. — 12 лютого 1993 р. — №12.

⁴⁸ Україна молода. — 26 лютого 1993 р. — №16.

⁴⁹ Правда Украины. — 6 январа 1993. — №2.

⁵⁰ Урядовий кур'єр. — 19 червня 1993 р. — №91.

⁵¹ Освіта. — 13 серпня 1993 р. — №24.

⁵² Марченко П.А. Дзеркало для Леоніда Кравчука (від політбюро КПУ до політбюро СДПУ (о)). — К.: АУНДП, 2002. — С. 48.

ми) стосунків міжкланових.